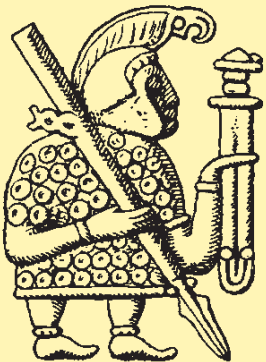

.. FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

2020/3

Recensioner

Niklas Eriksson, *Riksäpplet: Arkeologiska perspektiv på ett bortglömt regalskepp*. Lund 2017. 223 s. ISBN 9789188168795.

Niklas Eriksson, marinarkeolog och docent vid Institutionen för arkeologi och antikens kultur vid Stockholms universitet, har på ett övergripande och intresseväckande sätt valt att analysera och tolka vraket av örlogsskeppet Riksäpplet, förlist den 3 juni 1676 i Dalarö hamn, ur arkeologiska perspektiv. Det är mycket glädjande att marinarkeologin i allt större utsträckning börjat uppmärksamma örlogsskeppens betydelse, inte bara som ärorika symboler från svunna tider, utan som tidigmoderna organisatoriska komplex med mångfacetterad materialitet. Niklas Eriksson har med stor eftertanke och kunskap reflekterat över en mängd företeelser och ämnesområden kring Riksäpplets tidiga och senare historia. Detaljrikedom är stor och tydligheten i framställningen välformulerad. Att som recensent närma sig alla de områden som boken i varierande utsträckning berör är frestande, men av utrymmesskäl blir fokus i det följande mer principiella aspekter på synen på just regalskeppet och dess materialitet.

Till stöd för sitt arbete har Niklas Eriksson i väsentlig grad försökt att även luta sig mot ett historiskt och ikonografiskt källmaterial. Paradoxalt nog utgör det både styrkan och svagheten i boken. I styrkan ligger ambitionen att å ena sidan anlägga ett helhetsperspektiv på såväl skeppet som vraket, både i dåtid och nutid. Utmaningen är å andra sidan försöket att syntetisera flera källmaterial och samtidigt behålla en jämnhet i framställningen, med ett holistiskt betraktelsesätt.

Det är således en utmaning för en arkeolog att närma sig tidigmoderna företeelser i historisk tid, eftersom det oftast kräver insikter i både ett arkeologiskt och historiskt källmaterial. De delar av Niklas Erikssons bok som berör 1600-talets källmaterial, grundar sig till en betydande del på tre litterära alster. Det ena är Lenny Stackells opublicerade rapport *Ur regalskeppet Äpplets historia: Efter dokument i Riksarkivet och Flottans arkiv* (stencil, Sjöhistoriska museet, Stockholm 1929).

De två andra är Kurt Lundgrens böcker *Stora Kronan: Byggandet, slaget, plundringen av Öland* och *Sjöslaget vid Öland: Vittnesmål - dokument 1676-1677* (Lundgren 1997; 2001). Även om dessa alster av allt att döma är baserade på en omfattande genomgång av de historiska källor de berör, saknar de samtliga detaljerade källhänvisningar. Följden blir att det är Stackells och Lundgrens framställningar och tolkningar av det historiska källmaterialet som blir Niklas Erikssons. Riksäpplets 1600-talshistoria hade sannolikt tjänat mer på en djupare studie av primärkällorna, för att om möjligt komma skeppets resa från stapelbädd till vrak ännu närmare.

En grundläggande utgångspunkt i boken, som också framhålls i dess titel, är också synen på Riksäpplet som ett »bortglömt» regalskepp (örlogsskepp som huvudsakligen namngavs efter riksregalierna). För att tydliggöra detta, ställer författaren skeppet i kontrast till regalskepp som Vasa, Kronan och även det relativt nyligen lokaliserade men hittills utforskade Svärdet, skepp som enligt författaren fått en mer framträdande roll än Riksäpplet, främst som ärevärdiga minnen och kulturhistoriska statusobjekt, i synnerhet i modern tid. Eriksson hävdar att det »knappast är självklart att skepp som skönmålats i historienarrativets storslagna händelseförlopp är mer lämpade för arkeologiska studier än dem som förbigåtts. Kronan, Svärdet och Riksäpplet var relativt likvärdiga skepp» (s. 17). Att historienarrativet inte gör skepp mer lämpade för arkeologiska studier, tror jag de flesta (marin)arkeologer kan hålla med om, men det är knappast historienarrativets storslagna händelseförlopp som utgör det främsta skälet till att vraken av Kronan eller Vasa mer lämpade för arkeologiska studier. Det torde snarare vara de resultat som vunnits ur flera års fortlöpande marinarkeologiska undersökningar med utgångspunkt från vrakets materialitet, och i förlängningen inom ett flertal vetenskapliga discipliner, som visat att det kulturhistoriska informationsvärdet som utvunnits och utvinns ur dessa vrak är betydande.

Av naturliga skäl – få regalskepp har varit före-

mål för (marin)arkeologiska undersökningar – inskränker sig bokens jämförelser mellan Riksäpplet och andra regalskepp till ett fåtal (regal) skepp, där den avgörande skillnaden som framhålls mellan objekten är historienarrativet. Slutsatsen som författaren drar är att »det var omständigheter och rena tillfälligheter som beseglade ödet i varje enskilt fall. I själva händelseförloppet kunde de lika gärna ha bytt plats och spelat varandras roller. I en arkeologi som tar sin utgångspunkt i skeppen som materiell kultur, i stället för att illustrera befintliga historiska narrativ, har Kronan, Svärdet och Riksäpplet rimligtvis något så när likartade potentialer. Det exceptionella och spektakulära får här lämna plats för det mer generella och alldagliga» (s. 17). Författaren pekar här på en viktig aspekt, nämligen den materiella kulturens betydelse inom arkeologin. Påståendet blir emellertid en smula motsägelsefullt med fokuseringen på problemet med »historienarrativets storslagna förlopp» och att ställa det »exceptionella och spektakulära» mot det mer »generella och alldagliga». Bevisligen har både de »exceptionella och spektakulära» skeppen Vasa och Kronan i arkeologiskt undersökningsavseende även producerat en materiell kultur med stort »generellt och alldagligt» informationsvärde. Det hade bidragit till en stärkt helhetsbild av regalskeppen att framhålla det. Effekten blir istället en polarisering. Och skulle ett »platsbyte» mellan skeppen, som Eriksson hävdar, verkligen ha undanröjt historienarrativets dimslöjor?

Att Kronan, Svärdet och Riksäpplet var »relativt likvärdiga skepp» (s. 17) kan också diskuteras. Visserligen var de samtliga namngivna efter riksregalier, men i storlek, kostnader och befintligt värde var skillnaderna betydande. Riksäpplets totalkostnad (skeppet, utrustning samt bestyckning) var en tredjedel av Kronans, skeppet med utrustning, exklusive bestyckning, endast en fjärdedel. Riksäpplets besättning var dessutom bara drygt hälften i jämförelse med Kronans (KrA, Am. Koll. Nya nummerserien 12a). Som Eriksson framhåller kan själva värderingen av skeppen vara baserad på deras varierande befintliga tillstånd innan förlisningen (s. 54), men påståendet att de var relativt likvärdiga borde vara föremål för en mer ingående studie.

Kvinnor på örlogsfartygen behandlas endast i korthet i boken (s. 149). Slutsatsen författaren drar är att de prioriterats bort av forskningen, eftersom den fokuserar på de fåtal tillfällen då skeppen faktiskt seglade mot fienden. Faktum är att kvinnornas fysiska närvaro ombord är svår att spåra i det marinarkeologiska källmaterialet. Enligt de s.k. sjöartiklarna fick kvinnor inte medfölja den sjögående flottan, dvs. under krigstågen till sjöss, något som bl.a. har belagts i undersökningarna av regalskeppet Kronan. Mer än 600 kg humanosteologiskt material, motsvarande kvarlevorna av 200–300 individer, från vraket har bärgats och könsbestämts. I materialet återfinns såväl 8–10-åriga pojkar som åldriga män, men inga kvarlevor av kvinnor. De lyser alltså (hittills!) med sin frånvaro i stridssituationen på Kronan, medan de å andra sidan återfinns i vraket av skeppet Vasa, som förläste under den fredliga men katastrofala jungfrufärden 1628. Det hade varit på sin plats att nämna vad det osteoarkeologiska materialet från dessa skepp faktiskt berättar. En företeelse som Eriksson förbiser, är de traditionellt kvinnliga sysslor som männen ombord övertar i det enkönade skeppssamhället under sjötågen. Ett omvänt förhållande råder på land, där de stora dödstalen för män förorsakade av krigen banade vägen för nödvändigheten för kvinnor att överta traditionellt manliga roller som ledare för såväl familj som för förindustriell verksamhet.

Inom marinarkeologisk forskning har ofta framhållits att vrak är tidskapslar eller, lite mer poetiskt formulerat, skeppssamhällen som frusits i dödsögonblicket. Mot detta synsätt vänder sig Niklas Eriksson, med motiveringen att det förespeglar att den tid som passerat mellan att lämningen blivit till och den tidpunkt då den observeras och dokumenteras aldrig har existerat. Att tiden aldrig står stilla och aldrig kommer att göra det, som författaren uttrycker det, är det sannolikt ingen som kan motsäga. Däremot är det faktum att undervattenslandskapet generellt undgått den påverkan och de förändringar som ofta skett av kulturlandskapet på land, svårt att bortse från som en tillgång för den marinarkeologiska forskningen. Likaså erbjuder den villkorslösa depositionen, dvs. de begränsade möjligheterna att redigera bilden för eftervärlden av en

sluten kontekst av arkeologisk materialitet som deponeras i samband med en dramatisk förlisning, utmärkta förutsättningar för inhämtande av ny information.

Den generella slutsats man kan dra efter att ha läst boken om Riksäpplet är att den stimulerar till fler och fördjupade marinarkeologiska undersökningar av regal- och örlogsskepp, både i arkiven och under vatten. Sådana undersökningar skulle bidra till att ytterligare bredda och fördjupa synen på skeppstypens arkeologiska potential.

Lars Einarsson

Kalmar läns museum

Box 104

SE-391 21 Kalmar

lars.einarsson@kalmarlansmuseum.se

Sigmund Oehrl, *Die Bildsteine Gotlands: Probleme und neue Wege ihrer Dokumentation, Lesung und Deutung*. Friedberg 2019. 2 bd, 784 s. ISBN 9783982013015.

Det er på en måde en uretfærdig opgave at skulle skrive en kort anmeldelse af Sigmund Oehrls store bog om gotlandske billedsten. Værket består af to store bind; et tekstbind på 418 sider fordelt på 10 kapitler og et bind med i alt 347 siders illustrationer. Værket er blevet til som forfatterens Habilitationsschrift og på baggrund af en interesse, som har spiret siden barndommen. Den interesse skinner heldigvis tydeligt igennem i hele bogen. Man må imponeres over forfatterens store overblik over ikke bare det skandinaviske ikonografiske materiale, men også det europæiske, som ikke begrænses til en kort periode af jernalderen, men strækker sig over 7 århundreder. Impone- rende er også forfatterens store kendskab til de skriftlige kilder. Og der mangler ikke noget. Hvis man som læser et øjeblik tænker, at det kunne være rart med en gennemgang af dette eller hint, kan man være forvisset om, at det følger i næste afsnit.

Bogen er velstruktureret og egentlig letlæst på trods af et akademisk tysk. Kapitel 1 udgør en indledning til de gotlandske billedsten, en oversigt over forskningshistorien samt deres typologi og kronologi, mulige forbilleder og paralleller til

monumenterne og deres fundsteder og funktion. Kapitel 2 handler om billedstenenes ikonografi, som har forfatterens hovedinteresse. Kapitel et er inddelt i to hovedafsnit, hvor det første omhandler de skriftlige kilders anvendelighed, mens andet afsnit beskæftiger sig med de analyserede billeders hovedtemaer. Kapitel 3 omhandler læsning og beskrivelse af billedstenenes ikonografi. Kapitel 4 og 5 handler om undersøgelser af et par og tyve udvalgte billedsten fra Lindqvists grupper A og B (kapitel 4) og C/D (kapitel 5). Kapitel 6 er en opsummering af de landvindinger, der er opnået, og deres problemer samt en syntese og et udblik. Kapitel 7 er et engelsk summary, kapitel 8 rummer litteraturlisten, kapitel 9 består af tabeller, forkortelser og register, og kapitel 10 indeholder en figurliste.

Værket skriver sig ind i en forskningshistorie, som på trods af forskernes udstrakte brug af stenedes billeder kan beskrives ganske kort. Oehrl ridser hele forskningshistorien op og er grundig i sin gennemgang af det hav af artikler og bøger, som i større eller mindre grad omhandler eller inddrager fundgruppen i arkæologiske, kronologiske, ikonografiske eller formmæssige analyser. Oehrls bog er et nyt bidrag til den vigtige fundgruppe, som billedstenene udgør, med nye tolkninger af billederne på over 20 billedsten, hovedsagelig fra vikingetiden. Flere billeder, læsninger og tolkninger er undervejs med det stort anlagte projekt »Ancient images 2.0. A digital edition of the gotlandic picture stones«, som forfatteren netop er leder af.

I sin gennemgang af kronologien for billedstenene følger forfatteren meget klogt Sune Lindqvists typologi fra 1942, hvor han inddeler billedstenene i de velkendte fem afsnit A–E, som følger en overordnet kronologisk udvikling fra 5. til 11. årh. Den nyere forskning viser, at kronologien visse steder kan forfines, og at den egentlige billedstensperiode ophører i midten af 11. årh.

I gennemgangen af forbilleder og paralleller til billedstenene gennemgår Oehrl både det ikonografiske materiale og billedstenenes form, hvor han opregner paralleller fra hele Europa og det insulære område. Også her lægges der grundighed for dagen. I gennemgangen af billedstenenes fundsituation og funktion fremhæver Oehrl, at de fleste monumenter kan knyttes til gravpladser.

Det tyder på, at billedstenenes funktioner kan være gravsten, markering af kenotafer, mindesten og kultsten, dvs. knyttet til døds kulten og livet hinsides.

Oehrl tager ved gennemgangen af de skriftlige kilder udgangspunkt i disse funktioner, og det har betydning for de muligheder, der er for at tolke billederne. Han ser grundlæggende tre muligheder: 1) idealiserede gengivelser af afdøde, 2) gengivelser af de afdøde og heroiserende billeder af forfædre og deres gerninger, 3) gengivelser af guder også som forfædre, dødsbærere og herskere over dødsriget. Det er en velgennemtænkt måde at gå til materialet på, idet det giver plads til, at forfatteren kan koncentrere sig om de kilder, der beretter om den førkristne gudeverden og forestillingerne om livet efter døden. Det vidner desuden om, at forfatteren ser billedstenenes funktion som værende grundfæstet i deres arkæologiske kontekst, og at tolkningen af billederne tager udgangspunkt i dette snarere end omvendt. Forfatteren nævner de kildekritiske overvejelser omkring brugen af yngre (først og fremmest oldislandske) kilder, men konkluderer med rette, at det er vores eneste mulighed for at nærme os det ikonografiske materiale.

I kapitlet, der omhandler læsning og tolkning, går forfatteren i dybden med Sune Lindqvists, Karl Haucks og andre forskeres arbejde. De problemer, man støder på, før en egentlig læsning af ikonografien kan finde sted, er først og fremmest bevaringsgraden og dernæst Lindqvists opmalinger af billederne, som bruges mere eller mindre kritikløst i forskningen. Oehrl fremhæver desuden den tyske forsker Karl Hauck, hvis arbejde har været noget overset i forskningen. Allerede i 1950'erne lod Hauck latexaftryk fremstille af en række billedsten for at se, om der kunne erkendes flere detaljer, og han planlagde en ny publikation, som af forskellige grunde aldrig blev fuldført. Oehrl fremlægger en række personlige korrespondancer, som den interesserede læser kan dykke ned i.

Dernæst beskrives de nye digitale metoder Reflectance Transformation Imaging (RTI) og 3D-digitalisering med fordele og ulemper. RTI-metoden genererer ét højopløseligt billede ud fra en række digitalfotos, som kan lyssættes og farvelægges digitalt. Hvor RTI-metoden giver et to-

mensionelt billede, muliggør 3D-metoden at se objektet fra alle retninger, og en kombination af de to metoder er derfor en fordel. RTI-metoden er bedst, når det gælder læsning og dokumentation af detaljer, hvorimod 3D-metoden giver mulighed for at udviske sekundær farvelægning og at lyslægge fra forskellige vinkler. Forfatteren har ikke haft adgang til den bedste software til behandling af 3D-billederne, så derfor er der mulighed for en forbedring af disse billeder i fremtiden – og dermed af forskningen.

I kapitlerne 4 og 5 fremlægges undersøgelserne af de udvalgte billedsten. Hver enkelt sten beskrives og tolkes efter fremgangsmåden »baggrund og beskrivelse», »nyundersøgelse» og »tolkningsperspektiver» med overvejelser om motiverne mulige ophav og paralleller. Undersøgelserne tjener som forslag til, hvordan et fremtidigt korpusværk over de gotlandske billedsten kan se ud. Forfatteren arbejder bemærkelsesværdigt grundigt, og det er et imponerende skatkammer af nye billeder, der toner frem for øjnene af læseren. Selv på billedsten, som ved første øjekast virker så forvitrede (fx Lärbro St. Hammars III), at billederne synes helt udviskede, kan Oehrl fremtrylle billeder. Dermed kommer der til at indgå et meget større antal billeder i en samlet tolkning af billedstenene. Der er mange, mange detaljer, som har betydning for det videre arbejde med billedstenen. Nogle detaljer viser, at billederne ikke bare er den enkelte billedskærers påhit, men at de er knyttet sammen i en fælles forståelsesramme. Andre læsninger viser, at et billed-element på én sten måske kan genfindes på andre billedsten, hvor billederne er meget dårligere bevaret. Man kan mene, at Oehrl til tider går for langt i sine tolkninger af billederne, men alt er begrundet, og det må være op til den enkelte læser at tage stilling.

Opdagelserne er veldokumenterede i det tilhørende katalog med Lindqvists opmalede billeder, antikvariske tegninger samt detailfotos og Oehrls digitale billeder med tilhørende optegnede figurer. Der er rig mulighed for at gå forskeren efter i sømmene, for hvordan man end vender og drejer det, må et digitalfoto, uanset dets kvalitet, også underkastes en individuel tolkning. Forskere og andre interesserede kan tilgå det digitaliserede materiale på Ludvig-Maximilians

Universitet Münchens hjemmeside. Det, man måske kunne ønske sig, var, om hver ny opdagelse for overskuelighedens skyld blev tegnet ind i sin fulde kontekst, ligesom de gamle tegninger og billeder er det. Læseren kan let miste overblikket i detaljerne.

Billedsten med runer får også et ord med på vejen. Oerhl har opdaget runer, hvor tidligere runologer har måttet give fortabt, og her kommer det digitale materiale formentlig til at danne grundlag for mange diskussioner i fremtiden.

Efter at have læst denne bog, som i hovedsagen beskæftiger sig med de sene billedsten fra Lindqvists afsnit C/D, er der grund til at se frem til flere billeder og tolkninger af billedstenene. Forfatteren har i kapitlernes løb grundigt gjort rede for sin holdning, at de gotlandske billedsten er et vigtigt bidrag til vores forståelse af den »germanske« religionshistorie. Derfor kan man tænke sig, at de fremtidige bidrag fra projektet »Ancient Images« først og fremmest vil bidrage med nye og vigtige detaljer fra de mange sten, der nu skal digitaliseres. Det bliver spændende at se.

Oehrl har afslutningsvis et hjertesuk, som jeg til fulde deler. Bevaringsstilstanden for de gotlandske billedsten er bekymrende. Mange står endnu i det fri og er dag ud og dag ind, året rundt, udsat for vind og vejr, eller ligger i kirker, hvor de er udsat for det slid, det medfører, at blive trådt på. Det er et spørgsmål om tid, før de fint ristede billedfriser er forsvundet fra den bløde kalkoverflade. Forfatteren oplister flere eksempler, hvor skaden allerede er sket. Man kan håbe, at projektet kan hjælpe med at sætte fokus på at bevare dette skatkammer af enestående billeder.

Lisbeth M. Imer

Nationalmuseet

Frederiksholms Kanal 12

DK-1220 København K

Danmark

lisbeth.imer@natmus.dk

Thomas Wallerström, *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster: Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori*. Med bidrag av Ulf Segerström och Eva-Maria Nordström. Institutet for sammenlignende kulturforskning, Oslo 2017. 322 s. ISBN 9788270999071.

År 1929 publicerade Väinö Tanner *Antropogeografiska studier i Petsamo-området*. Arbetet kom att bli centralt för vetenskapens förståelse av de för- och tidigmoderna samiska samhällena. Nio år tidigare hade det nybildade Sovjetunionen avträtt Petsamo-området (ry. Petjenga) till den nybildade republiken Finland. 1920-talet kom att präglas av intensiva exploateringar av områdets mineralresurser, men även av vetenskaplig kartläggning, och det är i ljuset av denna historiska situation som Tanners arbete måste förstås.

När Väinö Tanner kom till Petsamo på 1920-talet slogs han av de stora och koncentrerade byarna där skoltsamerna bodde vintertid, under flera månader per år. Kartläggningen av dessa byar, som under stora delar av året stod övergivna, resulterade i »vinterbyhypotesen« – att detta bosättningsmönster motsvarade en ursprunglig siida-organisation som samerna praktiserat i stora delar av Nordkalotten. Systemet hade senare försvunnit i övriga Sápmi förutom i Petsamo där det levde kvar som i ett reliktområde.

Efter andra världskriget förlorade Finland Petsamo, och efterkrigstiden innebar stängda gränser mellan väst och öst. Vidare undersökningar av det skoltsamiska samhället var inte längre möjligt för forskare från väst. Vinterbyhypotesen kom ändå att utvecklas av Helmer Tegengren i ett försök att rekonstruera de äldre samiska bosättningarna i skogslandet i Kemi lappmark (1952), vilket kom att förstärka Tanners hypotes och närmast förvandla den till ett axiom. Tanners arbete tog formen av ett vetenskapligt monument och stod oemotsagt ända tills långt efter Sovjetunionens fall och gränsernas öppnande.

År 2011 publicerade Kerstin Eidlitz Kuoljok *Den samiska sitan och vinterbyarna* där hon genom bland annat kunskaper i ryska undersökte föreställningen om de »ursprungliga« samiska vinterbyarna. Eidlitz Kuoljok framförde tolkningen att de skoltsamiska vinterbyarna inte utgjort en äldre ursprunglig organisationsform utan var ett

resultat av rysk imperialism under tidigmodern och modern tid. Vinterbyarna var, tvärtemot Tanners hypotes, en konstruktion av den ryska överheten tillkommen för att förenkla beskattning, handel och kontroll.

Eidlitz Kuoljoks arbete fick snabbt stor spridning och skapade förutsättningar för en förnyad debatt om de samiska samhällenas organisationsform under äldre tid. Dock saknades empiriska studier för större områden. Eidlitz Kuoljok hade framställt en vederhäftig hypotes men hur var det med beläggen? För att på ett djupare plan vederlägga Tanners arbete krävdes ett långsiktigt, mångvetenskapligt forskningsarbete.

Om de skoltsamiska vinterbyarna var en kolonial institution, hur förhöll det sig då med de kyrk- och marknadsplatser som anlades i svenska Sápmi under 1600-talets början? I svenska Sápmi anlades som bekant Arvidsjaur, Enontekis, Jokkmokk och Lycksele, efter ett dekret från Karl IX, och senare under 1600-talet tillkom Arjeplog och Jukkasjärvi som kyrk- och marknadsplatser. Den lokala samiska förhistorien till marknadsplatserna är i stora drag okänd. Uppkom de enbart på kungligt kommando i ett annars obebyggt område, eller uppstod de väl förankrade i lokalsamhället? Frågan väntar fortfarande på ett utförligt svar men med Kerstin Eidlitz Kuoljok inleddes en omvärdering – och med Thomas Wallerströms nya bok har forskningen kommit en lång väg i kartläggandet av denna centrala historiska process. Genom historisk-arkeologiska studier, analys av kartmaterialet, vegetationshistoria och landskapsanalys, har Wallerström kunnat bekräfta Eidlitz Kuoljoks hypotes. *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster* utgår, förutom från Tanners arbeten, från uppgifterna om de äldre siidorna – samebyarna – på Andreas Burei karta över Lapponia (1611) och Olof Tresks karta över Torne lappmark (1643).

Tanner hävdade att det skoltsamiska området inte präglats av de skandinaviska och ryska rikenas framväxt – att området legat utanför de av konkurrens präglade områdena – något som nu kan vederläggas. Christian Carpelans undersökning av härdrader i bosättningarna Nukumajokki, med rika fynd och spår av långväga kontakter, visar att dessa samiska bosättningar nära Enare träsk var väl integrerade i 1500- och 1600-

talens handelssystem. Men som Wallerström nu visat är dessa bosättningar inga stora, myllrande vinterbyar i Tegengrens bemärkelse, utan lokalt anpassade mindre bosättningar.

Thomas Wallerström visar hur just karterandet och kartläggandet tidigt var ett instrument som användes för att få kontroll över de nordligare delarna av Sápmi. Kartan är ett maktens instrument men även en viktig källa till kunskap om det tidigmoderna samiska bosättningsmönstret. Wallerström går noggrant tillväga, läser kartorna, och följer dem ut i landskapet. Om den typen av stora bosättningar som Tegengrens vinterbyar funnits på andra håll i Sápmi, och varit i bruk under flera månader, bör de ha lämnat tydliga spår. Hundratals renar ska ha trampat omkring och gödslat marken, många familjer har slagit upp kåtor och eldat. Arkeobotaniska studier borde ge resultat. Just betoningen av vedåtången är en viktig detalj i undersökningen.

Uträkningar av vedåtången för en familj under midvinter i nordligaste Skandinavien, under den lilla istiden, är av stor betydelse för visualisering och konkretisering av livet i norra Sápmi under tidigmodern tid. Genom undersökningar i gamla Enontekis (Markinna) och Arvidsjaur, men även kyrkplatsen i Ruonala, nära gränsen till Finland, kan Wallerström visa att det visserligen finns spår av mänsklig närvaro från förhistorisk tid och medeltid, men inga spår av masseldning, omfattande renhjordar, eller stora grupper av människor. Bebyggelsen har varit blygsam och utspridd, ett mönster som är bättre anpassat till de lokala förhållandena, än de omfattande vinterbyarna.

Ortnamnet Talvatis som på samiska betyder vinter, och som använts för både Arvidsjaur och Jokkmokk, antyder att platserna brukats under vintern, men sannolikt inte som marknadsplatser förrän vid 1600-talets början. Wallerström menar att det är först när permanenta prästgårdar uppförs i Arvidsjaur och Enontekis under 1700-talet, som en mer omfattande påverkan på landskapet kan skönjas. Den under 1600-talet övergivna kyrkan i Ruonala och den verksamhet som bedrivits där har inte heller efterlämnat några omfattande spår i landskapets naturhistoria.

Förutom en utförlig litteraturöversikt, redogörelse för egna och andras fältarbeten, inne-

håller boken också fyra bilagor: 1) Daniel Hjorts berättelse om situationen vid kyrk- och marknadsplatserna i lappmarkerna 1606; 2) sammanställning av ¹⁴C-datering; 3) Karl IX:s svar till samerna i Torne lappmark angående marknads-konflikter, samt 4) Kerstin Lidéns, Markus Fjellströms och Thomas Wallerströms artikel och vegetationshistoriska studier av området kring av Ruonala kyrkplats, samt analys av de mänskliga kvarlevorna från Eskil Olssons undersökning av kyrkogården 1915. Det är generöst mot läsaren att ta med de första bilagorna men det hade varit smidigare och mer översiktligt om bilagan om Ruonala hade ingått som en naturlig del i framställningen. Istället hamnar denna viktiga plats i skymundan. Ruonala kyrkogård tillhör en av de mer betydelsefulla undersökningarna i Norrbotten under 1900-talet, inte bara genom de sensationellt tidiga dateringarna av de mänskliga kvarlevorna till 1300- och 1400-tal, som nu presenteras i bilagan, utan också för den grymma historia som denna rovgrävning med rasistiska förtecken representerar.

Valet av disposition av boken är inte helt tydlig utan framstår som krånglig. Framställningen är indelad i fyra avdelningar och åtta kapitel. Här hade det varit enklare för läsaren om boken disponerats enklare och tydligare. Långa meningar och upprepningar gör också läsandet stundtals utmanande. För den läsare som sitter vid och tillägnar sig hela boken väntar emellertid en riklig belöning i form av fördjupad och helt ny kunskap om den senmedeltida och tidigmoderna tiden i Nordkalotten. Wallerström har utan tvekan skrivit ett standardverk med given plats i forskningen om norra Skandinavien under många år framöver.

Jonas Monié Nordin

Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
jonas.monie.nordin@ark.su.se

Leif Häggström, *Djur, vatten och ägande i Hallands historia*. Stiftelsen Hallands Läns museer, Kulturmiljö Halland, Halmstad 2014. 132 s. ISBN 91-85720-53-4.

Leif Häggström, fil.dr i arkeologi, inleder sin bok med ett påstående: »Den svenska uppdragsarkeologin i dag är mycket objektinriktad. Det handlar oftare om att undersöka och avrapportera de enskilda objekten än att sätta in dem i relation till sin omgivning eller till den kulturhistoriska kontext de hör». Detta påstående är tyvärr sant. Man kan tycka att det är en självklarhet när man arbetar med arkeologiska och osteologiska fynd att kunna tolka och diskutera dem. Men verkligheten ser annorlunda ut. Uppdragsarkeologer och osteologer har tidsramar att hålla sig till och hinner inte fördjupa sig i den undersökta platsen eller fynden förrän nästa uppdrag står på kö.

Författaren har sammanställt och beskrivit osteologiska resultat från halländska arkeologiska undersökningar, daterade från mesolitikum fram till efterreformatorisk tid. Undersökningarna av Tölö 130 och Tölö RAÄ 217, som Kulturmiljö Halland undersökte 2011, lyfts fram speciellt i arbetet. Författaren vill belysa allmän-giltiga företeelser som har stor betydelse för hur vi ska kunna förstå och förhålla oss till de som en gång levat och verkat i landskapet. Arkeologiska platser ligger till grund för närmare tolkning av platsernas betydelse och jämförs med hur det ser ut idag kring djurhållning och jakt. Författarens bakgrund, med egen husdjurhållning, bidrar till kunskap om hur livet på en gård kan ha sett ut när det handlar om t.ex. slakt, vinterställning samt foder- och vattentillgångar. Arbetet är indelat i fem olika delar: 1) Brunnar och vatten, 2) Stallning av djur, 3) Ägande och rätten till mark, 4) Djur i Hallands historia och 5) Katalog över djur i halländsk jord.

I den första delen (Brunnar och vatten) vill författaren uppmärksamma läsaren på hur vattenbehovet på en gård har tillgodosetts, vilket sällan diskuteras närmare i arkeologiska arbeten. I kapitlet finns en sammanställning av avrapporterade arkeologiska brunnar i Halland fram till 2013 samt beskrivningar av brunnars olika utförande. Det är en intressant läsning med tanke på den diskussion som förs i dag om hur grund-

vattnet försämras, som kan bero på naturliga svängningar, men också hur ett hushåll förbrukar mycket mer vatten i dag än för bara 100 år sedan.

I bokens andra del (Stallning av djur) tar författaren upp frågan om när vinterstallning infördes och hur det påverkade djurens produktivitet. För att kunna stalla djur under vintern måste foder- och vattenfrågan fungera. Här förs en diskussion om transporten av vatten från brunnen till de stallade djuren. De osteologiska materialen visar att nötkreatur var det djur som dominerade husdjurshållningen. För att läsaren ska förstå vattenbehovet på en gård med djurhållning ges ett exempel på tio stallade kor som kräver ungefär 500 liter vatten per dygn, vilket innebär många spannar vatten som skulle transporteras till djuren dagligen.

I den tredje delen (Ågande och rätten till mark) tar författaren upp frågan om vem som ägde marken och hur rätten till mark såg ut. Det finns inga historiska källor om gårdarnas åkrar och ängars utbredning, men med hjälp av arkeobotaniska analyser får vi en bra bild av vilka olika ängsväxter som användes till vinterfoder. Arkeobotaniska analyser visar vidare spår av växter som man normalt inte får in i en byggnad om man inte ägnar sig åt våtmarksslåtter.

I den fjärde delen (Djur i Hallands historia) presenterar författaren en översikt av det halländska djurbeståndet (ben från domesticerade djur och vilt) från äldsta tid och fram till efterreformatorisk tid, utgående från en analys av arkeologiska djurbensmaterial. För varje kronologisk period, från mesolitikum till efterreformatorisk period, finns en sammanställning innehållande förekomst av husdjur och vilt i gravar och från boplatser i Halland. Målet med en översikt av arkeologiska djurbensfynd är att visa tendenser och förändringar över tid. Författaren tar också upp hur politisk styrning kan påverka köttproduktionen som hur det såg ut i Sverige före och efter vi blev medlemmar i EU.

I bokens femte del (Katalog över djur i halländsk jord) finns en artsammanställning av identifierade husdjur, högvilt och småvilt som påträffats på landsbygden i Halland. Med tanke på Hallands närhet till vattnet omnämns inte fisk i någon större omfattning. Kanske det beror på att fiskben inte tagits tillvara vid alla utgrävningarna i

Halland eller att fiskbenen inte analyserats. Katalogen kan användas som referens katalog och är en ingång till vidare fördjupningsarbete med enskilda djurarter. Författaren hänvisar till en databas med halländska djurben från arkeologiska landsbygds kontexter, med 80 fyndplatser och 200 poster registrerats kronologiskt i katalogen. Identifierade djurarter, som beskrivs både i kronologisk periodordning och artvis, visar osteologins betydelse för tolkning om hur livet sett ut på en utgrävd plats och hur förändringar har skett i faunan över tid.

Med egen erfarenhet av medeltidsutgrävningen i kvarteret Rådhuset i Halmstad 1979, med ansvar för det osteologiska materialet, gläder det mig att läsa Häggströms arbete. Det baseras på en sammanställning och beskrivning av osteologiska resultat hämtade från uppdragsarkeologin i Halland. Författaren, som har erfarenhet av djurhållning, jakt och slakt, bidrar till förståelse och tolkningar kring de identifierade djurarterna. Skriften är också en stor tillgång för forskare inom ämnena historia, zoologi och genetik där intresset för djurben från olika arkeologiska tidsperioder är stort. Författaren förklarar och beskriver på ett överskådligt sätt värdet av arkeologiska djurbensfynd. Författaren menar att det är av stor betydelse att om vi idag ska kunna förstå och förhålla oss till dem som en gång levtt och verkat måste de enskilda objekten sättas i relation till sin omgivning och den kulturhistoriska kontexten. Halland har relativt dåliga förutsättningar för bevarande av ben. Författaren är väl medveten om de tafonomiska problemen som vi brottas med inom osteologin som kan påverka tolkningen av vad som hänt och vad benen utsatts för efter att de har hamnat i jorden.

Kompletterande arkeobotaniska analyser lyfts fram och deras betydelse för tolkning av frågor kring odling, matkultur och foderhantering understryks.

Författaren visar att närmare studier inom flera kunskapsområden – arkeologi, osteologi och arkeobotanik – ger en komplettare bild av en plats och kan jämföras med bilden av Halland nu och då. Varje år produceras arkeologiska rapporter innehållande osteologiska analysresultat som ligger till grund för stor kunskap som borde tas tillvara i större utsträckning. Kanske ett bra

underlag till exempelvis lärosäten där osteologi- undervisning bedrivs?

De negativa anmärkningarna är i detta sammanhang få. En del stavfel har insmugit sig i katalogens innehållsförteckning, och i bokens fjärde del kunde dateringar ha angetts för de arkeologiska tidsperioderna för att öka läsbarheten. Dessa brister påverkar dock inte läsupplevelsen nämnvärt.

Sabine Sten

Institutionen för arkeologi och antik historia
Uppsala universitet, Campus Gotland
SE-621 67 Visby
sabine.sten@arkeologi.uu.se

Linda Qviström, *Rum utan utsikt: Fönster och ljus i medeltida byggnader*. Stockholm Studies in Archaeology 77. Stockholm 2020. 449 s. ISBN 978-91-7797-867-1.

Frågor kring fönster och ljusförhållanden i medeltida byggnader har tidigare inte varit särskilt uppmärksammat av forskningen. Hur ljust, eller mörkt, det var i ett medeltida hus, och hur ljusförhållandena förändrades under medeltiden är dock ämnet för Linda Qviströms avhandling i arkeologi från Stockholms universitet. Det är ett omfattande verk Qviström åstadkommit, boken är på 449 sidor, indelad i sex kapitel och försedd med 130 figurer. Avhandlingen är grundad i ett mycket omfattande empiriskt material, det här är en författare som kan sitt ämne.

I det inledande kapitlet presenteras avhandlingens utgångspunkter. Huvudsyftet är att undersöka ljusförhållanden i medeltida byggnader och Qviström menar att man måste diskutera var fönster placerades i byggnaden och hur de utformades, hur glaset i dem såg ut och hur glaset var sammanfogat för att förstå frågor om fönster och ljus. De konkreta frågeställningarna utgår främst från användandet av fönster i medeltida byggnader, i första hand profana sådana, men kretsar även kring artificiella ljuskällor. Det handlar om i vilka sammanhang fönster funnits och vilken funktion de haft, om vilka förutsättningar för upplevelser av ljus i inomhusmiljöer samt insyn och utsikt som fönstrens materiella utformning

skapat, hur fönstren varit utformade i fråga om storlek, placering, fönsterglas och andra täckmaterial. Detta leder vidare till en undersökning om hur ljus och mörker varit en del av rum och rumsupplevelser i olika sammanhang. De här frågorna diskuteras först i två övergripande, tematiska kapitel som behandlar fönster (kap. 2) respektive belysning (kap. 3), därefter i två fördjupade studier, där regionerna Uppland (kap. 4) respektive Gotland (kap. 5) behandlas, innan avhandlingen avslutas i ett sammanfattande diskussionskapitel (kap. 6).

Det geografiska perspektivet i de tematiska delarna är nordiskt, med betoning på nuvarande Sverige, varför perspektivet delvis överlappar de regionala studierna. Tidsmässigt är det den långa medeltiden som är i fokus, perioden från vikingatid till 1700-tal, även om allt från stenålderns tranlampor till det sena 1800-talets gatubelysning berörs.

I kapitel 2 diskuteras fönster under medeltiden med fokus på fynd av fönsterglas. Qviström konstaterar att tekniken att göra stora planglas fanns under medeltiden, men att man trots det gjorde små fönster. Detta visar att det var andra egenskaper än att skapa maximalt ljusinsläpp som efterfrågades. Antalet fönster blev fler, de blev större och fler fick glas under senmedeltid, men framför allt skedde förändringen under tidigmodern tid.

I kapitel 3 behandlas olika typer av belysningsredskap, både som arkeologiska fynd och i texter/bilder. Vi får en genomgång av en mängd olika typer av medeltida belysningsredskap. Det konstateras att det finns en korrelation mellan förekomst av fönster och ljusredskap, dvs. antalet belysningsredskap blir fler under slutet av medeltiden och i tidigmodern tid, samma tidsperioder då även fönster blir fler och större. De var även starkt kopplade till social status och förekom främst i kyrkliga och aristokratiska miljöer under medeltiden. Vardaglig belysning var rörlig och temporär och användes i speciella sammanhang för särskilda syften. Antalet ljusredskap ökade påtagligt efter reformationen.

I kapitel 4 presenteras vad vi vet om byggnader med medeltida fönster och fynd av belysningsredskap i Uppland. Här analyseras stående byggnader, främst kyrkor, enstaka borgar samt

murade byggnader i Stockholm. Störst fokus ligger på fynd av fönsterglas från arkeologiska undersökningar, på landsbygden och i städerna Sigtuna, Uppsala och Stockholm.

Kapitel 5 presenterar materialet från Gotland på samma sätt, men här är det främst de bevarade medeltida stenhusen på landsbygden och i Visby, samt kyrkorna, som är i fokus. En viktig slutsats är att det sparsamma användandet av glasfönster i sekulära miljöer under högmedeltid på Gotland knappast kan förklaras av bristande ekonomiska resurser.

I det avslutande kapitel 6 konkluderas avhandlingens resultat. Qviström menar att man under medeltiden hade kunnat förse sina hus med fler och större fönster, och mer dagsljus, om detta behov setts som viktigt, för tekniken fanns. Samtidigt betonas dock att det råder många osäkerheter kring tolkningarna, inte minst eftersom källmaterialet är litet och ofta svårdaterat. Fönster och inomhusljus diskuteras även som en del av allmänna förändringar av bostadsidealet som sker under medeltidens senare del.

Qviström betonar att mörker var en självklar del av livet under medeltiden, belysning användes för specifika ändamål. Samtidigt medverkade inställningen till mörker och ljus även till utformningen av den medeltida staden. Eftersom fönster och ljus inte vara viktiga för inomhusmiljön kunde man bygga kompakt, där hus kunde skugga varandra. Om ljusa inomhusmiljöer varit eftersträfvansvärda, hade staden utformats på annat sätt.

Det här är egentligen så mycket mer än en avhandling om fönster och ljus, det handlar om husbyggande, boendeideal, stadsplanering, öppna och slutna rum. Vi får också sammanfattningar av utvecklingen av medeltidsstäderna Sigtuna, Uppsala, Stockholm och Visby och en gedigen sammanställning av stenhusbebyggelsen på Gotlands landsbygd – det senare är mycket efterlängtat. Det här kan ju ses som att författaren ger oss mer än vi förväntat, eller att hon avviker lite från ämnet. För här finns mycket empiri, till viss del är texten väl deskriptiv och som läsare frågar man sig, hur mycket empiri behövs för att belägga en tes?

Avhandlingen är välskriven, författaren är en duktig skribent, men formgivningen lämnar en

del i övrigt att önska. Textstorleken är relativt liten, texten satt enspaltig på helsida, vilket gör den svåräst. Även figurerna hade gärna fått vara större, många gånger är de så små att viktiga detaljer inte kan urskiljas. Jag hade gärna sett flera illustrationer, över fler typer av belysningsredskap och över flera av de medeltida gårdarna på Gotland. Samtidigt kan man förstå att författaren velat begränsa både antal och storlek på bilder, för avhandlingen är som sagt redan omfångsrik.

Avhandlingen omfattar ett stort material, samtidigt som materialet många gånger är sprött och ibland består av enstaka fynd. Mycket av materialet som studeras lider också av grova dateringsramar. Trots det lyckas Qviström framföra sina argument på ett övertygande sätt, eftersom hon hela tiden är medveten om källmaterialets svagheter. Det är dock lite synd att materialet inte i större grad är redovisat i fler tabeller. Nu får läsaren leta och räkna själv i texten för att till exempel få reda på hur många belysningsredskap som egentligen ingår i studien.

Qviström kan sägas arbeta både induktivt, hon samlar empiri och drar slutsatser av förändringar i källmaterialet för att se vad som hänt, men även deduktivt, och undersöker hypotesen om att medeltidens människor inte såg på ljus på samma sätt som vi. Empirin bevisar att hypotesen är sann – men frågan om varför medeltidens människor hade en annan syn på ljus än vi har idag berörs egentligen inte.

Avhandlingen har sin utgångspunkt i byggnaderna i sig, inte i någon övergripande samhällsmodell som förklarar förändring. Det är genom de många exemplen som förändringar i materialet blir tydliga. Samtidigt leder arbetssättet till att förklaringar om varför förändringar sker när det gäller synen på inomhusljus delvis uteblir.

En fråga som inte heller berörs är den om gotiken. Gotiken berörs helt kort inledningsvis, men är sedan helt frånvarande i den avslutande diskussionen, vilket kan te sig lite udda i sammanhanget. Gotiken ses ju ofta som en »ljusets arkitektur», framför allt förknippad med de stora katedralbyggena, och det hade varit intressant om Qviström kunnat koppla gotikens tankevärld till de förändringar som hon kan se i sitt mate-

rial. Är förekomst av allt fler och större fönster under senmedeltid ett genomslag för gotikens idéer i samhället bortom kyrkan, hos borgerskap och allmoge? Den typen av frågor diskuteras inte.

På sidan tretton beskriver Qviström hur föregångarna Sigurd Erixon och Erik Lundberg arbetade i en kulturhistorisk tradition. Linda Qviström verkar i samma kulturhistoriska tradition, i positiv mening. Avhandlingen för läsaren fram till den stora kulturhistoriska tolkningen av medeltidens fönster, och fönstrens och ljusets betydelse för livet i den bebyggda miljön. Här

finns många intressanta tankar om fönsters och ljusets betydelse, tankar som ibland hade kunnat utvecklas ytterligare. Som läsare får man dock många nya insikter i medeltidens tankevärld, inte bara om fönster och ljus.

Martin Hansson

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Lunds universitet

Box 122

SE-221 00 Lund

martin.hansson@ark.lu.se